
Review of Shams Qeys's point of view about rhythm and in poetry and harmony between poetry components and elements

Hojatullah Qahremani*

Tarlan Guliyeva**

Yaghub Noruzi ***

Abstract

Shams Qeys-i Razi is one of the greatest prosodist of Persian classic literature and his work, *al-Moâjam fi Maâayir-e Ashâar al-Ajam* is the most important book in the field of prosody and rhyme. In this book the writer has offered valuable and scientific views on poem aesthetic; rhyme, rhythm, lexicon and harmony between elements in Persian verse. In this work Shams Qeys as a familiar person to principles of scientific arguments in explanation of matters, has expressed his point of views. While discussing on verse, specially its external structure, the most important elements which have attracted Qeys attention and have been of his focus of attention include rhyme, rhythm in verse. In this regard Qeys can be referred as formalist criticizer; since he has more notice to external structure such as lexicon, rhyme and rhythm and even in his definition of verse, he knows it as rhythmic and rhymed words and he has not paid any attention to essence of literary work. In spite of all that, denotations which he has had to harmony, subject, content and rhyme proportion show that he has also had attention to link of form and content in verse. This feature of aesthetic in verse has been evaluated by him .

Qeys, in his book of *al-Moâjam* has offered valuable views on rhyme, rhythm and harmony among verse elements. Some of his views has not missed their newness and can be criteria in influence and importance of verse. By being familiarity with

* Instructor of Persian Language and Literature, Payam Noor University, Poldasht, Tehran, Iran
hojjat_ghahramani@yahoo.com

** Professor, Azerbaijan's National Academy of Sciences, Azerbaijan

*** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Islamic Azad University Maku Branch, Maku, Iran

Received: 12/07/2017

Accepted: 30/01/2018

prosody science and its details, regards it as needs of poetic. He regards those who with no respect to prosody sing poems as skin-deep. In his point of view, prosody science is the criteria of right and wrong, Rhythmic and inharmonic of verse.

In the rhythms of verse, he uses expressions such as sweetness, pleasant, near to inclination and coherence and in this way shows his complete mastery of rhythms and points out that he is skillful in poetry and has absolute command to verbal, musical, aesthetical features and syntax and semantic aspects of Persian language. He has brought various reasons on heaviness of some rhythms in one hand and fluency of some others in Persian language which has been studied in this essay. He also regards that the harmony and proportion of bases and structures of verse is the cause of its more influence, and has invited poets to observe these important features. In spite of all these, he believes that each of the rhythms sweetness factors; harmony of structures and arrangement of, are not solely enough for the influence and acceptance of verse. And when they are near each other, poem will be more beautiful and more efficient. However, without existence of any of these features, poem will not obtain the beauty feature. He, in a detailed way, explains the discussion matter of “moves and statics” which is of causes of rhythm pleasure. The increase of “moves to statics” and vice versa is the cause of movement and heaviness of rhythm which Qeys has studied. It is needed to say that this feature and its effect in the attraction and pleasant of rhythm is also in the focus of attention of researchers in the field of rhyme, rhythm and prosody of Persian verse. Rhyme and its importance in verse and poem are the most important arguments in al-Moâjam.

He cares not to mention the verse which has not rhyme. In his pint of view, rhyme should be complement of music of words, and also have a great role in meaning transfer and general meaning. The rhyme should be so judicious that no one can replace it with other word. Expressions and words and how to use them in verse and prose have not been ignored of his sharp and punctilious look of Qeys. He believes that the language of verse should not be difficult. Language which is used for expressing verse and prose should be simple and fluent. Words and expressions should be of usual which are used mostly by merit scholarship. He doesn't allow the usage of hard and heavy Arabic and Persian words. He says that verse language should be very similar to prose. He believes in the right election of words in verse. In his point of view every word doesn't have permission to enter the verse area. Shams Qeys knows the coordination of word and meaning “the completion of verse”. One good poem has elements such as sweet words, pleasant meaning, right rhymes,

easiness and fluency all together. He isn't ignorant of internal harmony and companionship and paradigmatic relation. In his view, neighborhood of words and its qualification to each other is observed (Qeys, 1360: 329). Meaning coherence of verse and its reasonable order are among those cases which Qeys has paid attention in his critic of verse. According to his view good writing and coordination of structures of poem and the way of good combination give the poem aesthetic feature and make its effect greater. The poet should not spoil the effect of words with disconnection of couplet meaning. The structures in verse should be harmonic in its totality to have artistic effect. All these points and views are the signs of his skillful poetry and prosody mastery of this valuable scientist. Passing of days have not thrown dust of oldness to his views and all of his views has kept their nominative and are of focus attention of researchers of rhythm, poem music and aesthetic field.

Keywords: Shams Qeys, *Al-Mojam*, rhythm, rhyme, words, harmony, prosody

References

- Brooks, Cleanth (1949). Irony as a principle of structure, rpt, in Adams, *Critical Theory*, p104.
- Esfandiyari, Ali (Nima Yushij) (1363). *Letters of Nimayushij*. Sirus Tahbaz.Tehran. Abi press
- Nasir od-Din Tusi, Mohammad ibn Mohammad (1363). *Meyar ol-ashaar*. Mohammad Fesharaki and Jamshid Mazaheri. Isfahan: Sohravardi.
- ----- (1363). *Neighbor's speeches*, 5th ed.Tehran: Dunya.
- Fowler, Roger (1995). *A dictionary of modern critical terms*, London and New York: Routledge PRESS
- Hushmand, Esfandiyar (1386). History of literary Arts. *Journal of mystic and mythological literature*, No 6. P. 9-33.
- Perine, Laurence (1381). *Elements of poetry*. 2nd ed. Gholamreza soloki (trans.), Tehran: Rahnema press.
- Priminger, Alexs and others (1974). *Princeton encyclopedia of poetry and poetics*, Princeton university press.
- Razi, Sams Qeys (1360). *Al-mojam fi Maayir ol-aAsh'ar ol-Ajam*. Tehran: Zovvar.
- Rene, Wellek and Austin Warren (1373). *Theory of literature*. Ziya muvahhid and Parviz Muhajir (trans.), Tehran: Andishehaye asre now.
- Seyed Hoseini, Reza (1387). *Literary schools*, Tehran: Negah.

- Shafii Kadkani, Mohamadreza (1368). *Poetry music*, Tehran: Agah.
- Shamisa, Sirus (1378). *Literary criticism*. 1st ed. Tehran: Ferdows.
- Yusifi, Ghulamhusein (1373). *Lighted spring*, Tehran: Elmi.

شمس قیس رازی و واکاوی نظرات او درباره وزن و قافیه و هماهنگی اجزای شعر

حجت‌الله قهرمانی*، ترلان قلی‌یو** و یعقوب نوروزی***

چکیده

شمس قیس رازی با اثر گرانقدر خویش، *المعجم فی معاییر اشعار العجم*، از بزرگ‌ترین منتقدان و ادبای ایرانی بعد از حمله خانمان‌سوز مغول است. او در این اثر دیدگاه‌های انتقادی خود را در زمینه وزن، قافیه، الفاظ و واژگان در شعر و تناسب و هماهنگی ارکان شعر بیان کرده است. در این مقاله، دیدگاه‌های او را درباره این عناصر زیبایی‌شناسانه شعر، آورده و درباره اهمیت هر کدام از این عناصر از دیدگاه او در شعر بحث شده است. همچنین، آنچه او از این لحاظ درباره برخی از شاعران هم عصر خود و دیگر شاعران اظهار کرده در این مقال گنجانده شده است. شمس قیس در اثر خود تلاش کرده است تا پویندگان راه شعر و شاعری را با شیوه‌های صحیح کاربرد وزن و قافیه در شعر، آشنا و معیار و ملاک ثابتی برای تأثیرگذاری و زیبایی بیشتر شعر ارائه کند. این معیار و ملاک از دیدگاه او جز هماهنگی وزن با موسیقی و محتوای شعر نیست. دیدگاه او به سبب شناخت عمیقی که از علم عروض و وزن و قافیه در شعر فارسی داشته حایز اهمیت است. از همین رو، اثر او برای شناخت عروض سنتی و نقد شعر در زمره مفیدترین آثار قرار دارد.

کلید واژه‌ها: شمس قیس، *المعجم*، وزن، قافیه، واژگان، تناسب، عروض

مقدمه

المعجم فی معاییر اشعار العجم، از امهات آثار در زمینه علم عروض و قافیه فارسی است که دیدگاه‌های ارزشمند و عالمانه مؤلف را درباره عناصر زیبایی‌شناختی شعر - وزن، قافیه، واژگان و تناسب در شعر فارسی - در بر دارد. در این اثر، شمس قیس در مقام فردی آشنا به اصول بحث علمی در شرح و توضیح مطالب، دیدگاه‌های خویش را بیان داشته است. با توجه به اینکه این اثر از نخستین تلاش‌ها در زبان شیرین فارسی برای شناخت هنر شعر و اجزای آن بعد از حمله خانمان‌سوز مغول بوده و در واقع حلقه رابط بین عروضیان قبل و بعد از حمله مغول است بسیار اهمیت دارد. با نظر به اینکه این کتاب شایان توجه بسیاری از ادبا و منتقدان ادبی و قرار گرفته است، می‌توان گفت شمس قیس در نقد شعر و شناخت آن، بعد از حمله مغول، آغازکننده راهی بوده که پیشینیانی همچون بهرامی سرخسی، بزرجمهر قسیمی، امام حسن قطان و ابوعبدالله فوشی در

* مدرس گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور، واحد پلدشت، تهران، ایران (مسئول مکاتبات) hojjat_ghahramani@yahoo.com

** استاد گروه زبان و ادبیات فارسی آکادمی علوم جمهوری آذربایجان، آذربایجان yaqutquliyeva@rambler.ru

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد ماکو، ماکو، ایران noruziyagub@yahoo.com

تاریخ وصول: ۱۳۹۶/۴/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۱۱/۱۰

آن گام نهاده و بعدها با الهام از او علمای این فنون، آن را ادامه داده‌اند. هنگام بحث درباره شعر، خصوصاً ساختمان بیرونی آن، نخستین عناصری که توجه شمس قیس را به خود جلب کرده وزن، قافیه و ردیف در شعر بوده است؛ از این لحاظ می‌توان شمس قیس را منتقدی فرمالیست (صورتگرا) نامید؛ زیرا به عناصر روساختی شعر همچون واژگان، وزن و قافیه توجه بیشتری دارد و حتی در تعریف شعر، آن را کلامی موزون و مقفی می‌داند و به جوهر اثر ادبی، از دیدگاه فلاسفه، توجهی نکرده است. با این‌همه، اشاراتی که او به هماهنگی و تناسب موضوعی و محتوایی و وزن و تناسب در شعر داشته به نوعی نشان از توجه او به پیوند صورت و معنا در شعر دارد و این ویژگی استتیک و زیبایی‌شناسانه در شعر ملاک ارزیابی او قرار گرفته است. شمس قیس در کتاب *المعجم فی معاییر اشعار العجم* ملاحظات انتقادی خود را در کاربرد برخی اوزان از سوی شاعران به وضوح بیان می‌کند و انتقاداتی به برخی از آنان وارد می‌سازد که چرا بی‌توجه به ژرف ساخت و موضوع شعر، وزنی نامناسب را اختیار کرده‌اند که از تأثیر و زیبایی شعر کاسته است. او به دقیقی شاعر، در بحث از بحر مشاکل، تاخته و خروج او را از وزن به باد انتقاد گرفته و در مقام تحسین نظامی گنجوی در به نظم کشیدن داستان خسرو و شیرین و فخرالدین اسد گرگانی در نظم داستان ویس و رامین برآمده است یا در قسم دوم کتاب در باب دوم در ذکر حروف قافیت و القاب و اشقاق آن، خاقانی و انوری را ستوده و به عظمت و بزرگی آنها در شعر اشاره کرده و نوشته است که بعضی از شاعران از علم قافیه اطلاعی ندارند، اما خود را برتر از انوری و خاقانی به حساب می‌آورند؛ «از قافیت جز حرف روی نشناسد و در آن نیز میان حرف زاید و اصلی فرق نکند. از علم عروض جز مفاعیل و فاعلات فهم ناکرده و از بحور شعر جز اسامی بی‌معنی نادانسته جنان مقلد طبع خویش است کی انوری را بجاگری نبسنذد و خاقانی را بدربانی قبول نکند» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۲۰۶).

از نظر او قافیه و انتخاب درست آن در شعر اهمیت بسیاری دارد. او قافیه را مایه قوام و گرانگاه شعر و انتخاب قوافی مناسب را در تأثیربخشی شعر بسیار مفید می‌داند. در کنار این، از شاعرانی انتقاد می‌کند که به ویژگی زیبایی‌شناسانه و رسانگی (کمک به انتقال معنا) قافیه بی‌توجهند، و بی‌دقتی در کاربرد قافیه و ناسختگی آن را نشان ضعف شعر می‌داند. الفاظ و واژگان و نقش آنها در شعر نیز از نظر شمس قیس دور نمانده است. در مباحث و مطالعات ادبی، لفظ و معنی (صورت و معنی) همیشه در کنار یکدیگر مطرح شده اند «و برخی چون جاحظ و قدامه بن جعفر و قاضی علی عبدالعزیز جرجانی و ابوهلال عسگری معتقد به برتری لفظ بودند و برخی چون ابو عمر شیبانی و ابوالقاسم حسن بن بشر آمدی و ابن جنی و عبدالقاهر جرجانی و فخر رازی به معنی اهمیت می‌دادند. برخی نیز طرفدار نظریه تساوی بودند؛ ابن قتیبه و ابن طباطبای علوی و قلقشندی لفظ و معنی، هر دو را مهم می‌دانستند» (شمیسا، ۷۱: ۱۳۷۸).

شمس قیس در دیدگاه‌های انتقادی خود به اهمیت هر دو مقوله لفظ و معنی توجه داشته است و گره‌خوردگی هنری این دو را مایه خلق کلیت نظام‌مند هنری شعر می‌داند.

۱- شمس قیس رازی، وزن و علم عروض

وزن از اساسی‌ترین عناصر شعری و عناصر ماهوی شعر، بخصوص در شعر سنتی ایران، بوده است. از این لحاظ که «هنر در نهایت یعنی انسجام، جستجویی در پی نظم» (پرین، ۱۳۸۱: ۱۶۱) است و تعریف وزن نیز، آن‌طور که خواجه نصیر طوسی بیان داشته، «... هیئتی است تابع نظام ترتیب حرکات و سکانات و تناسب آن در عدد و مقدار» (نصیرالدین طوسی، ۱۳۶۳: ۳)، تابع و خالق نظامی خاص و حرکت و جستجویی در پی نظم است، پس از عناصر اصلی در خلق و ایجاد این نظم و تناسب در هنر شعر محسوب می‌شود. از دیدگاه ولک نیز وزن، شعر را متشکل و مکمل می‌کند و نظم و نظام می‌بخشد. او در این باره می‌نویسد: «وزن سخن را سازمان می‌دهد و سازماندهی هنر است» (ولک و وارن، ۱۳۷۳: ۱۸۴). بر این اساس، وزن جایگاهی یگانه در ساختار شعر دارد. شمس قیس در تعریف شعر می‌نویسد: «شعر سخنی است مرتب معنوی موزون» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۹۶) و به این شکل بر

اهمیت وزن در شعر تأکید می‌کند. علاوه بر این، او معتقد است که شاعر باید با علم عروض، علم وزن شعر، آشنا باشد و در این مورد چنین سفارشی دارد: «(شاعر) بیش از آنکه در نظم شروع کند و بدعوی شاعری میان دربندد، اول مختصری در علم عروض و قوافی برخواند تا بر بحور قدیم و حدیث واقف شود و اوزان خوش از ناخوش فرق کند» (همان، ۴۴۶).

برای شمس قیس، عروض از این لحاظ مهم است که سنجه و معیار شعر است؛ با نظر به خصلت جمال‌شناسانه غالب در آن عصر، که عروض را میزان شعر می‌دید، از دید شمس قیس نیز علم عروض «راست و ناراست و مستقیم و نامستقیم شعر را» از هم متمایز می‌کند. آن را از بهر آن عروض خوانند «که معروض علیه شعر است؛ یعنی شعر را بر آن عرض کنند تا موزون آن از ناموزون پدید آید و مستقیم از نامستقیم ممتاز گردد» (همان، ۲۷).

از دید شمس قیس، وزن یکی از عوامل و حتی اصلی‌ترین عامل در گیرایی و تأثیر شعر است و این عنصر در شعر، هرچه علمی‌تر و هنری‌تر به کار رود به همان اندازه تأثیر شعر بیشتر می‌شود و بر این اساس است که او آموختن علم عروض و وقوف بر ریزه‌کاری‌های آن را بر هر کسی که قدم در وادی شعر و شاعری می‌گذارد، لازم می‌داند و از آن‌انکه عروض را علمی بی‌ثمر و بی‌فایده می‌دانند، چنین انتقاد می‌کند: «[این اعتقاد که] فن عروض علمی بی‌منفعت و تحصیلی مستغنی عنه باشد، خطای محض است و جهل صرف و دال است بر آنک قایل آن نه از اسرار علم شاعری بهره دارد و نه از معرفت منافع علوم نصیبی و مقدمه و نتیجه این دعوی غلط است» (همان، ۲۷).

او شاعران بی‌بهره از علم شعر را کم‌مایگانی دانسته است که در باب نقد شعر و یجوز و لایجوز قوانین خبط بسیار و غلط فراوان داشته‌اند؛ اما وی مشکلات موجود در قوانین زبان فارسی - ناشی از فقدان مقیاس درستی برای شناخت صحیح و ناصحیح واژگان - را فراموش نکرده و در این امر دخیل دانسته است؛ «بحکم آنک قوانین لغت دری را مقیاسی درست نیست کی معرفت صحیح و فاسد آن از او طلبند و در شرح خطا و صواب کلام باری اصلی معتمد علیه نه کی بوقت حاجت بدان مراجعت کنند و کم‌سرمایگان این روزگار در باب نقد شعر و یجوز و لایجوز قوافی خبط بسیار کرده‌اند و خلط فراوان روا داشته و یکبارگی علم شعر بس بشت انداخته‌اند...» (همان ۲۰۵).

علم عروض و شناخت اوزان به نوبه خود یاریگر شاعر در انتخاب وزن مناسب و تأثیرگذاری شعر بر روی مخاطب است. شناخت اوزان و کاربرد صحیح آنها و گزینش اوزان متناسب از دیدگاه او تنها با آشنایی با علم عروض امکان‌پذیر است. او پس از اشاره به اهمیت علم عروض دیدگاه‌های خود را نیز درباره برخی از اوزان بیان می‌دارد. با مقایسه اوزان و بحور عروضی در ادبیات فارسی و عربی به این نکته می‌رسد که برخی از این اوزان خاص زبان عربی است و با ساختار صرفی و نحوی زبان فارسی چندان سازگاری ندارد و به همین سبب این اوزان در زبان فارسی اوزانی ثقیل و گران به شمار می‌رود؛ «بدانکه عجم را بر پنج بحر از این بحور پانزده گانه شعر عذب نیست و آن طویل است و مدید و بسیط وافر و کامل و ما بیتی چند از اشعار قدما که در نظم آن تقیل بشعراء عرب کرده‌اند و برای اظهار مهارت خویش در علم عروض گفته بیاوریم تا ثقل آن معلوم گردد و دوری آن از طبع سلیم روشن شود» (همان، ۷۸).

شمس در بیان اوزان تعبیری همچون عدوبت، خوش، نزدیک به طبع و عدم تنافر را به کار می‌برد و بدین شکل احاطه کامل خود را به اوزان به نمایش می‌گذارد و نشان می‌دهد که او شعرشناسی ماهر بوده و بر ویژگی‌های زبانی، موسیقایی و ابعاد صرفی و نحوی زبان فارسی وقوف کامل داشته است؛ به گونه‌ای که در بیان بحور مستحدثه که عروضیان عجم ساخته‌اند، فساد تخریح و بطلان سعی آن جماعت را کاملاً آشکار ساخته است؛ «صواب آنست کی درین موضع تمامت بحور بیست و یک کانه مستحدث در سه دایره آن نمایم آنکه از ابیات بحور یک دایره آنج خفیف‌ترست بنویسیم تا باقی ابیات بحور بر آن قیاس کرده آید و فساد تخریح و بطلان سعی آن جماعت اهل طبع را روشن گردد» (همان، ۱۸۱).

او در سبب ثقل و گرانی بحور مذکور می‌نویسد: «اما سبب ثقل (بحور) طویل و مدید و بسیط در اشعار عجم آن است کی

اجزاء آن مختلف است و نظم اسباب آن نامتناسب؛ برای آنک بناء هر یک (از این بحور) بر جزوی خماسی و جزوی سباعی است، نظم طویل بر وتدی و سببی و وتدی و دو سبب و نظم مدید بر سببی و وتدی» و عدد و ترتیب اسباب هیچ یک متناسب نیست و در اشعار باری تناسبات اجزاء و ارکان از «لوازم عذوبت اشعار است» (همان، ۸۵). فی المثل درباره مطوی و مخبون می نویسد: «جزوی مطوی و جزوی مخبون چون اجزا [ی آن] موافق یکدیگرند مقبول طباع آید» (همان، ۸۶).

در جای دیگر نیز در باب این نکته چنین می گوید: «تناسب نظم بر همه اوزان موجب عذوبت و علت قبول طبعست و تفاوت نظم با عدم تناسب اجزاء سبب گرانی شعر و موجب نبوت ذوقست» (همان، ۸۷).

او بدین شکل تناسب اجزاء و ارکان شعر را عامل عذوبت شعر می داند و ناهماهنگی و پراکندگی اجزاء شعر و نبود تناسب را مایه سستی و ضعف تأثیر شعر می داند. سخنی که پیش از او جاحظ نیز این گونه بر زبان آورده بود: «نیکوترین اشعار آن است که اجزای آن متناسب، به یک سبک و بر زبان روان باشد» (نقل از هوشمند، ۱۳۸۶: ۱۵).

شمس قیس معتقد است که هر کدام از عوامل مطبوع بودن اوزان، تناسب اجزاء و نظم ارکان، به تنهایی نیز برای عذوبت و مقبولیت شعر کافی اند و اگر در کنار هم باشند، شعر هرچه زیباتر و تأثیرگذارتر می شود، ولی بدون وجود هر کدام از این دو مؤلفه، شعر، ویژگی زیبایی به خود نمی گیرد.

از دید شمس قیس «تفاوت نظم ارکان و ترادف اسباب موجب اختلال نظم است» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۸۷). منظور از ترادف اسباب، پشت سر هم آمدن سواکن است که این عامل مایه ایستایی و ثقلت و گرانی وزن می شود و تا حد بسیاری از تحرک و پویایی و گوشنوازی شعر می کاهد. او در این مورد می نویسد: «و فی الجمله اوزان شجره خرب مطبوع تر از اوزان شجره خرم است؛ برای آنکه در شجره خرب اوتاد متعادل تر است و ثقیل ترین اوزان شجره خرب مفعول مفاعیلن مفعولن فع است؛ از بهر آنکه در این وزن شش سبب متوالی است و ثقیل ترین اوزان شجره خرم مفعولن مفعولن مفعولن فع است از بهر آنکه جمله اسباب است» (همان، ۱۲۱).

او بدین شکل، تعادل نسبی متحرکات و سواکن را یکی از عوامل مطبوع بودن و تحرک و پویایی اوزان، معرفی می نماید و عقیده دارد اگر فراوانی هر دوی متحرکات و سواکن در شعر بیش از دو برابر باشد، وزن ناخوش و ثقیل می گردد: «متحرکات این ترکیب بر سواکن آن زایدست، زیادتی خارج از اعتدال برای آنک بناء (آن) بر پنج متحرک است و دو ساکن، و میان پنج و دو نسبت ضعف و زیادت نصفی یعنی پنج دویار و نیم جند دو است» (همان، ۸۸).

با این توصیف، شمس قیس «تعادل متحرکات و سواکن» را نیز بر دو عامل دیگر عذوبت شعر، یعنی اتفاق اجزاء و تناسب نظم ارکان، می افزاید.

او بحرهای رمل و مجتث را بسیار مطبوع می داند و در این باره می نویسد: «هر دو وزن مرکب است از هشت متحرک و چهار ساکن و نسبت هشت و چهار نسبت ضعف است لاجرم اوزان مطبوع و اشعار مستعذب است» (همان، ۸۸).

با توجه به این سخن وی، می توان گفت که شمس قیس، پیشتر از منتقدان دیگر به این نکته رسیده بود که افزونی حرکات نسبت به سکانات در حد متعادل آن مایه زیبایی و پویایی شعر است؛ نکته ای که راجر در کتاب فرهنگ اصطلاحات نوین نقد این چنین به آن اشاره می کند: «هرچه حرکات نسبت به سکانات بیشتر باشد، در تندی و پویایی وزن دخالت بیشتری دارد و وزن را زیباتر می کند و بالعکس هرچه تعداد سکانات و مصوت های بلند در بیت بیشتر باشد، از میزان تحرک و پویایی وزن کاسته می شود» (Roger, 1995: 290).

شفیعی کدکنی نیز در تقسیم بندی اوزان به این دیدگاه شمس قیس نظر دارد. او از نظم ارکان و تناسب آنها تعبیر به «تکرار در نظام ایقاعی افاعیل عروضی» می کند و این اوزان را اوزان خیزابی می نامد که اوزان تند و متحرکی هستند. تناسب اجزاء، دیگر مؤلفه مطبوع بودن وزن، در تقسیم بندی شفیی تعبیر به اوزان جویباری می شود که تکرار در ساختمان آنها احساس

نمی‌شود» (شغیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۳۹۵-۳۹۳). به این شکل، دیدگاه‌های شمس قیس درباره عذوبت و روانی و پویایی وزن تا دوره معاصر نیز حاکم بوده و توجه ادبای این فن را به خود معطوف کرده است.

۲- قافیه و شمس قیس

قافیه از دید شمس قیس جایگاهی خاص در موسیقی شعر دارد. او قافیه را از ذاتیات شعر می‌داند و در تعریف شعر می‌نویسد: «شعر سخنی است موزون و مقفی» او معتقد است که شعر بی‌قافیه، هرچند که موزون باشد، شعر نیست: «سخن بی‌قافیت را شعر نشمرند اگرچه موزون افتد» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۱۹۶) و این نشان از اهمیت قافیه و جایگاه آن در ساختار شعر کلاسیک دارد. البته ذکر این نکته نیز ضروری است که شعر نو نیز از قافیه احساس بی‌نیازی نمی‌کند و شاعر در شعر خویش، هر جا که لازم باشد، از قافیه‌های زیبا برای بیان شعری بهره می‌جوید و در شعر نو استفاده کم از قافیه نه تنها از ارزش قافیه نکاسته بلکه بر اهمیت آن نیز افزوده است. نیما یوشیج، بنیانگذار شعر نو، در این باره می‌نویسد: «اگر قافیه نباشد، چه خواهد بود؟ حباب توخالی، شعر بی‌قافیه آدم بی‌استخوان است» (نیما، ۱۳۶۳: ۱۱۸). او بدین شکل، اهمیت و جایگاه قافیه را در شعر نو گوشزد می‌کند و از قافیه و ویژگی‌های موسیقایی و القایی آن سود می‌جوید.

گفته مایاکوفسکی مبنی بر اینکه قافیه «باید از همه کلمات شعر محکم‌تر و استوارتر باشد؛ زیرا پاره‌های شعر را به یکدیگر پیوند می‌دهد» (نقل از شغیعی کدکنی، ۱۳۶۸: ۴۸۳)، پیشتر مد نظر شمس قیس بوده است و او از این لحاظ، یجوز و لایجوز برای قوافی قائل است: «... کم مایکان این روزگار در باب نقد شعر و یجوز و لایجوز قوافی خبط بسیار کرده‌اند و خلط فراوان روا داشته و یکبارگی علم شعر بس بشت انداخته‌اند و روی بنظم الفاظ نامهدب آورده از فن شاعری بگریان در هذیان قناعت کرده و از شیوه سخنوری بمنحول‌گری خرسند شده...» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۲۰۶-۲۰۷).

شمس قیس نیکوترین قافیه را قافیه‌ای دانسته است که «شعر را در وزن و معنی بدان حاجت باشد» (همان، ۲۵۸) و بزرگ‌ترین عیب برای قافیه را عدم نیاز شعر در بیان معنی به آن دانسته و می‌نویسد که «در معنی بدان محتاج نیست» (همان، ۲۶۰). او بدین شکل به این نکته تأکید می‌کند که قافیه در شعر نباید صرفاً بعد موسیقایی داشته باشد، بلکه باید در کنار نقش موسیقایی به کلیت معنا و انتقال آن نیز کمک کند.

از دید شمس قیس، شاعر باید با وقوف کامل به هنر قافیه‌پردازی کلمه‌ای را برای قافیه برگزیند که نتوان آن را با کلمه‌ای دیگر عوض کرد و نه تنها در جای خود بهترین و زیباترین واژه باشد، بلکه با کل ساختار شعر نیز هماهنگ باشد. قافیه باید از لحاظ موسیقایی و از لحاظ معنایی چنان قوام داشته باشد که کلمات مشابه و هم معنا نتوانند جایگزین آن شوند. «و هیچ شاعر یک قافیت را از این شعر بدیگری مناسب تبدیل نتواند کرد و اگر نظم ابتدا کند و آنکه قافیت را بر آن بندد روا بود کی چنان متمکن نیاید و تبدیل آن ممکن بود» (همان، ۴۴۹). قافیه باید آنچنان سخته و سنجیده باشد که با کلمه‌ای دیگر نتوان جای آن را عوض کرد. قافیه نیز از این لحاظ امکانی برای شاعر و مجالی برای ظهور و بروز بعد زیبایی‌شناسی اثر است که باید در نوع خود بهترین و استوارترین باشد و «شاعری که تعداد زیادی از کلمات نامهم را در محل قافیه بنشانند، برخی از فرصت‌ها را از دست داده است» (Priminger and others, 1974: p707). بر این اساس، شاعر توانا با وقوف به این خصلت قافیه، از آهنگ قافیه در شعر نهایت استفاده را می‌برد.

۳- الفاظ و شمس قیس

الفاظ و کلمات و نحوه به کار بردن آنها در نظم و نثر هم از نگاه تیزبین و نکته‌سنج شمس قیس دور نمانده است؛ او بر این است که زبان شعر نباید دشواریاب باشد و زبانی که برای بیان نظم و نثر از آن استفاده می‌نمایند باید زبانی ساده و روان باشد و

الفاظ و کلمات هم از واژه‌های متداول و مستعمل اهل فضل و ارباب طبع انتخاب گردند. بر این اساس، او کاربرد کلمات ثقیل و دشوار عربی و کلمات فارسی را که غرابت دارند، جایز نمی‌داند و بر این است که زبان شعر بایستی به زبان نثر نزدیک‌تر باشد: «آرایش نظم و نثر خویش از الفاظ تازی نساخت، بس شاعر مفلق و صاحب سخن حاذق آن است کی در نظم خویش از شیوه نثر بلیغ عدول ننماید و از کلمات تازی و باری جز آنج در خطب و رسایل غراً و فصول و حکایات سلس کی مستعمل و متداول اهل فضل و ارباب طبع است در (شعر) خویش بکار نبرد و چنان سازد کی اگر نظم او را از هم فروکشایند، نثری مصنوع باشد و اگر نثر او را نظم کنند، شعری مطبوع گردد و به هیچ وجه در تغییر حروف و تاسیس شعر بر اوزان ثقیل و ازاحیف کران تقلید قدما نکند کی بیشترین آن نزدیک ارباب براءت از معایب شعر است و بیش اصحاب بلاغت از مردودات کلام» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۲۹۸).

نکته‌ای که نیما نیز در دوره معاصر بر آن تأکید دارد این است که «زبان شعر را به زبان نثر نزدیک سازد». شمس قیس و هم‌نوا با او نیما، ادبیت افراطی و تصنع و تکلف در زبان شعر را نمی‌پسندند و بر این‌اند که زبان شعر باید به زبان هنجار هرچه نزدیک‌تر باشد.

شمس قیس به گزینش صحیح کلمات و استفاده به‌جای آن در شعر اعتقاد دارد و از دید او هر کلمه‌ای مجوز و ورود به ساحت شعر را ندارد. از دید او اولویت با کاربرد کلماتی است که استعمال دارند و کلمات زبان دیگر و کلمات نادر و کلماتی که غرابت استعمال دارند، نباید وارد شعر شوند. در این باره می‌نویسد: «و بناء آن (شعر) بر مشهورات لغت دری صحیح بود و از غرایب لغه الفرس و مصطلحات هر ولایت باک باشد و کلمات عربی کی در محاورات باری کویان نیاید در آن مستعمل نبود» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۴۳۸).

علاوه بر این، خود لفظ نیز با ویژگی‌های صوتی و معنایی خاص آن در شعر جایگاه ویژه‌ای دارد. او نیز همچون لونگینوس از متقدمان یونانی که ماندگاری اثر ادبی را در گرو داشتن اندیشه بلند (معانی متعالی) و آراستگی آن به صنایع لفظی می‌دانست «و دو مورد از موارد شکوه سخن را استعداد ادراک اندیشه‌های متعالی و انتخاب کلمات و کاربرد سنجیده مجازها می‌دانست» (نقل از سید حسینی، ۱۳۸۷: ۲۰). شمس بر این است که مایه‌تعالی و تأثیرگذاری اثر هنری تناسب لفظ و معناست. یک شعر خوب، عناصری همچون الفاظ عذب، معانی لطیف، قوافی درست و سادگی و روانی را باهم دارد: «فی‌الجمله شعر مطبوع آن باشد که نثری بلیغ و نظمی بدیع دارد و قوافی آن درست و معانی لطیف و الفاظ عذب بود و حروف کلمات آن برهم افتاده و تلفظ کلمات آن مشکل نبود و تجنیسات آن متکرر و صناعات آن متکلف نباشد» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۴۳۸).

او دقت در گزینش الفاظ متناسب و هماهنگ - که با ویژگی عدم تنافر کلمات از آن یاد می‌کند- و انتخاب معانی متعالی و رسابودن معنا را مؤلفه‌ای مهم در تأثیرگذاری شعر می‌داند و می‌نویسد: «و همچنین باید کی در الفاظ و معانی هر بیت دقایق تنوq به جای آرد تا اگر لفظی رکیک افتد عذبی (به جای) آن بنهد و اگر معنی قاصر یابد تمام کند و درین باب چون نقاش چیره‌دست باشد...» (همان، ۴۵۰) و این ترکیب منسجم و متعادل الفاظ و معانی را مایه‌افسون سخن و نفوذ آن در دل‌ها می‌داند.

در اهمیت لفظ نیز با ذکر این تمثیل که «همچنانکه زن صاحب‌جمال در بعضی ملایس خوب‌تر نماید و کنیزک بیش‌بها در بعضی معارض خریدارتر آید، هر معنی را لفظی بود کی در آن مقبول‌تر افتد و عبارتی باشد که بدین لطیف‌تر نماید» (همان، ۴۵۱)، به گزینش لفظ زیبا و مناسب تأکید می‌کند و طرز تعبیر و بیان را مهم می‌شمارد و با این دیدگاه خود بر سخن جاحظ که «شعر را هنری می‌شمرد و نوعی رنگ‌آمیزی و تصویرگری، به قول احسان عباس، ادیب و منتقد مصری، نمودار اهمیت‌ی است که وی (جاحظ) برای شکل (فرم) قائل بود و معانی (محتوی) را در راه افتاده و در دسترس عجم و عرب و بیابان‌گرد و ده‌نشین می‌دانست و قدر مشترک بین همه مردم» (یوسفی، ۱۳۷۳: ۱۷۱) صحه می‌گذارد.

در کنار این، شمس قیس از آهنگ درونی و روابط هم‌نشینی و جانشینی کلمات نیز غافل نیست و در این مورد می‌گوید:

«مجاورت الفاظ و لیاقت آن بیکدیگر مرعی باشد» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۳۲۹) و با این سخن خود بر این نکته تأکید دارد که الفاظ هم از لحاظ موسیقایی و کلیت موسیقایی شعر و هم از لحاظ معنایی، مکمل هم باشند و الفاظ و موسیقی و آهنگ برخاسته از آنها با معانی در هارمونی و هماهنگی باشند و در مجموع کلیتی نظام‌مند و تأثیرگذار را خلق کنند، «... به همه وجه توافق مصاریح و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد» (همان، ۴۴۷).

گزینش الفاظ مناسب و رعایت محور هم‌نشینی و جان‌نشینی در شعر نیازمند وقوف شاعر به زبانی است که شاعر در آن شعر خواهد سرود و توانایی شاعر در شعر با این ویژگی عملی خواهد شد. شمس قیس چنین به این نکته تأکید می‌کند: «اما مقدمات شاعری آنست که مرد بر مفردات لغتی که بر آن شعر خواهد گفت و وقوف یابد و اقسام ترکیبات صحیح و فاسد آن را مستحضر شود...» (همان، ۴۴۵).

لفظ و معنا در کنار هم و در هماهنگی با هم می‌توانند کلیتی تأثیرگذار را خلق کنند و شاعر باید کسوتی برآزنده و مناسب بر معانی بپوشاند؛ زیرا «الفاظ اوعیه معانی است و معانی امتعه او بس هر سخن که در او معنی لطیف نباشد کی طبع اهل تمیز را بدان میل بود» (همان، ۴۶۱). شمس قیس نیز چنین به این نکته اشاره می‌کند: «اما اگر کسی خواهد کسی در فن شعر بدرجه کمال رسد و سخن جنان آراید کی بسند ارباب طبع باشد، باید کی جهد کند تا نثر و نظم او به الفاظ باکیزه و معانی لطیف آراسته آید و چنانکه بصور معانی بدیع در کسوت الفاظ رکیک سر فرو نیارد بنقوش عبارات بلیغ بر روی معانی واهی فریفته نشود جی معنی بی عبارت هیچ طراوت ندارد و عبارت بی معنی بهیچ نشاید» (همان، ۴۶۰). عذوبت الفاظ و لطافت معانی است که شعر را بر منصه عرض عامه می‌نشانند.

۴- انسجام و تأثیر آن در شعر

انسجام معنایی شعر و نظم منطقی آن از دیگر مواردی است که شمس قیس در نقد شعر به آن توجه داشته است. شاعر بایستی هر مصراع و هر بیت را منطبق با نظم معنایی کلام به کار برد و انسجام معنایی شعر را، به دلیل رعایت نکردن نظم منطقی شعر، برهم نزند. شاعر بایستی «میان ابیات تلفیق کند و هر یک را بموضع خویش بازبرد و تقدیم و تأخیر از آن زایل گرداند تا معانی از یکدیگر گسسته نشود و ابیات از یکدیگر بیگانه ننماید و به همه وجه توافق مصاریح و تطابق الفاظ و معانی لازم دارد؛ جی بسیار باشد کی دو مصراع یا دو بیت با یکدیگر از راه معنی متناسب نیاید و بدان سبب رونق شعر باطل گردد» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۴۴۷-۴۴۸).

از دید او حسن تألیف و هماهنگی اجزاء شعر و شیوه ترکیب متناسب است که به شعر ویژگی زیبایی‌شناسانه می‌دهد و تأثیر سخن را مضاعف می‌کند و شاعر نباید با گسست معنایی ابیات و بی‌نظمی آب سخن خویش را ببرد: «بحسن تألیف و تناسب ترکیب رونق عقد خویش بیفزاید و به تفاوت تلفیق و بی‌ترتیبی نظم آب مروارید خویش نبرد» (همان، ۴۵۰).

اجزا در شعر باید در کلیت خود هماهنگ باشند تا تأثیر هنری داشته باشند؛ همچنانکه کلینت بروکس (Brooks) نیز نوشته است: «عناصر شعر با یکدیگر مربوطند اما نه به صورت گل‌هایی که در یک دسته گل کنار هم قرار گرفته باشند، بلکه ارتباط آنها مانند ارتباط گل با دیگر قسمت‌های گیاهی است که می‌روید. زیبایی شعر همانند گل دادن گیاه است و مستلزم ساقه، برگ و ریشه‌های نهان آن است... اجزای شعر نیز با هم به صورت اجزای نظام‌مند و ارگانیک و با محتوی و مضمون شعر به شکلی غیرمستقیم مربوط است» (Brooks, 1949: 1042). شمس قیس نیز تأثیر شعر را در کمال اجزاء آن می‌داند که هماهنگ با هم، کلیتی هنری را شکل داده‌اند. «اما ادوات شعر کلمات صحیح، الفاظ عذب و عبارات بلیغ و معانی لطیف است کی جون در قالب اوزان مقبول ریزند و در سلک ابیات مطبوع کشند آنرا شعر نیک خوانند و تمام صنعت جز باستکمال آلات آن دست ندهد و کمال شخص بی سلامت اعضاء و ابعاض آن صورت نبندد» (شمس قیس، ۱۳۶۰: ۴۴۵).

هماهنگی و رعایت سبک و سیاق واحد در شعر نکته قوتی برای آن است و عاملی در تأثیرگذاری هرچه بیشتر آن. «... الفاظ و قوافی در مواضع خویش متمکن باشد و جمله قصیده یک طرز و یک شیوه بوذ و عبارت گاه بلند و گاه بست نشود و معانی گاه متسق و گاه مضطرب نگردد» (همان، ۳۲۹).

نتیجه

با مطالعه اثر گرانسنگ شمس قیس، المعجم، احاطه نویسنده آن به علم عروض و قافیه و عناصر زیبایی شعر مشخص می‌شود. شمس قیس، نظرات منتقدانه و سازنده‌ای را در این اثر، درباره هر کدام از عناصر زیبایی‌شناختی شعر بیان می‌دارد و علم عروض را به پویندگان راه شعر و شاعری می‌آموزد. از تناسب اوزان با محتوای شعر می‌گوید و هماهنگی این دو را مایه کمال شعر می‌داند و برخی از اوزان را در شعر فارسی ثقیل و برخی دیگر را نرم و روان و سبک می‌داند و بدین شکل توانایی خود در شناخت ویژگی‌های زبان فارسی را به نمایش می‌گذارد. قافیه نیز از نگاه شمس قیس، جایگاه ویژه‌ای در شعر دارد و نباید صرفاً برای پر کردن خلأ موسیقایی به کار رود، بلکه در کنار آن باید خدمتی به معنا داشته باشد و در القاء و انتقال آن مؤثر باشد. وی همچنین به واژگان و گزینش آن در شعر نیز اهمیت می‌دهد و نظرهایی در این باره نیز ارائه کرده است که امروزه نیز کاربرد دارند.

منابع

۱. پرین، لارنس (۱۳۸۱). شعر و عناصر شعری، مترجم غلامرضا سلگی، چ ۲، تهران: رهنما.
۲. رازی، شمس قیس (۱۳۶۰). المعجم فی معاییر الاشعار العجم، تهران: کتابفروشی زوآر.
۳. سیدحسینی، رضا (۱۳۸۷). مکتب‌های ادبی، تهران: نگاه.
۴. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۶۸). موسیقی شعر، تهران: آگاه.
۵. شمیسا، سیروس (۱۳۷۸). نقد ادبی، تهران: فردوس.
۶. نیما یوشیج، علی اسفندیاری (۱۳۶۳). حرف‌های همسایه، چ ۵، تهران: دنیا.
۷. _____ (۱۳۶۳). نامه‌های نیمایوشیج، به اهتمام سیروس طاهباز، تهران: نشر آبی.
۸. نصیرالدین طوسی، محمد بن محمد (۱۳۶۳). معیارالشعار، به کوشش محمد فشارکی و جمشید مظاهری، اصفهان: سهروردی.
۹. ولک، رنه و وارن، آوستن (۱۳۷۳). نظریه ادبی، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر، تهران: اندیشه‌های عصر نو.
۱۰. هوشمند، اسفندیار (۱۳۸۶). پیشینه فنون و صناعت ادبی، مجله ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، شماره ۶، بهار ۱۳۸۶، صص ۳۳-.
۱۱. یوسفی، غلامحسین (۱۳۷۳). چشمه روشن، تهران: علمی.
12. Fowler, Roger (1995). *A dictionary of modern critical terms*, London and New York: Routledge PRESS.
13. Priminger, Alexs and others (1974). *Princeton encyclopedia of poetry and poetics*, Princeton university press.
14. Brooks, Cleanth (1949). Irony as a principle of structure, rpt, in Adams, *Critical Theory*, p104.